

Композиція і композиційні прийоми (теоретичний аспект)

Компонування художнього твору розглядав ще Аристотель, наголошуючи, що досконалість його забезпечується вмотивованим відбором і поєднанням окремих епізодів у художню цілісність, яка становить гармонію.

Незважаючи на тривалий період функціонування у літературознавстві поняття «композиція» і значну кількість теоретичних досліджень (Т. Денисова [2], І. Качуровський [5], Л. Левітан і Л. Цілевич [7], Г. Поспелов [8], І. Семенчук [9], Б. Успенський [13], В. Халізов [14] та ін.), його термінологічні межі чітко не визначені.

Як синоніми можуть вживатися терміни «композиція», «архітектоніка» і «структура», хоча теоретики наголошують на їх відмінностях. І. Качуровський вважає «композицію лише певною частиною архітектоніки». На матеріалі «Божественної комедії» Данте він ілюструє розмежування названих термінів: «саме цей подвійний поділ – цілого твору на три частини, а кожної з частин (послідовно) на тридцять чотири, тридцять три і ще раз тридцять три пісні – я й називаю композицією».

До композиції належить і градаційна структура кожної частини.

Натомість мандрівка, зустрічі, упізнавання, розповіді належать до архітектоніки» [5, с. 45].

Іншою була б інтерпретація цього твору, якщо спиратися на протилежну до попередньої думку І. Семенчука, який розглядає композицію як «поняття функціональне, змістове»; архітектоніку – як «суто формальне, технічне» (будова художнього твору) [9, с. 14-15].

Не менше суперечностей виникає при визначенні понять «композиція» і «структура». Б. Успенський вважає: якщо розглядати, наприклад, композиційний прийом монтажу, то він буде осмислюватися за принципом синтезу елементів художнього тексту; якщо ж звертатися до структури твору, вона поставатиме через аналіз як логічний метод. При цьому опис авторських позицій у ході розповіді і їх зв'язків (як композиційних чинників), на думку дослідника, передбачає і розгляд структури художнього тексту [13, с. 10-11]. Б. Іванюк зазначає, що поняття «структура» уточнює зміст «композиції», водночас «композиція є категорією, зміст якої відбиває динамічну єдність літературного твору, на відміну від категорії структури, яка відповідає єдності твору, що вже відбулася, або остаточній» [4, с. 266].

В історії літературознавства по-різному трактували визначення композиції.

У XVII ст., в епоху класицизму, основний критерій художньої досконалості твору – це єдність місця, часу і дії, що стандартизувала його композицію. У XIX ст. О. Веселовський, міркуючи над питаннями історичної поетики, зазначав: щоб створювати сюжет, мотиви мають певним чином розташовуватися, організовуватися. Їх організація може являти собою композицію художнього твору [1, с. 300-306]. У 20-х рр. XX ст. В. Шкловський і формалісти більше уваги приділяли питанням розмежування понять «сюжет» і «фабула». Так, на думку В. Шкловського, сюжет – це «спосіб ведення, спосіб організації розповіді» [15, с. 398], тобто йому властиві ознаки, що й композиції. У такому випадку у формалістів не виникала потреба послуговуватися ще й терміном «композиція».

Доцільність використання цього поняття обґрунтовував В. Кожин: «...будь-який літературний термін має право існувати лише за умови, що він охоплює цілком визначену і специфічну сторону твору. Якщо термін «композиція» на стільки розмитий, що його можна легко замінити термінами «сюжет», «фабула», «система образів» і т. ін. – від нього взагалі варто відмовитися» [6, с. 433]. Усе ж дослідник намагався окреслити композицію як специфічний бік літературного тексту через виділення її одиниці – певної форми (способу, ракурсу) зображення.

Пізніше літературознавці визначали особливості композиції через її зв'язок із так званим «життєвим матеріалом» (Л. Тимофєєв [10, с. 152-156]), розглядали як форму сюжету, тобто змістового компоненту (Ю. Добін [3, с. 239]), як організацію всіх образних засобів твору (Т. Денисова [2, с. 9]), як «структурний аспект художньої форми», «сукупність співвідношень між її елементами» (Г. Поспелов [8, с. 157]) та ін.

За Л. Левітаном і Л. Цілевичем, досліджуючи сюжет як художнє зображення дії, ми у будь-якому випадку простежуємо специфіку художніх форм цього зображення, їх взаємодію, тобто композицію. Тому, вважають літературознавці, доцільніше не розмежовувати сюжет і композицію, а говорити про «сюжетно-композиційну єдність» [7, с. 97].

В. Тюпа вважає, що термін «композиція» в значенні «побудови» твору позбавлений визначеності, яку дослідник відновлює, наголошуючи на тому, що «у літературі «побудова» означає передусім дискурсивну організацію цілого як природно-мовного висловлювання, тобто передбачає організація мовлення у межах тексту. Композиція у такому розумінні становить основу суб'єктної організації літературного твору» [12, с. 48]. За В. Тюпою, дослідити особливості композиції літературного тексту можна простежуючи, головним чином, за його мовною організацією, за змінами оповіді.

У традиційному розумінні композиція – це формальний чинник твору, з чим погоджується і А. Ткаченко, хоча наголошує, що поділ на форму і зміст є умовним, бо він «зникає, якщо перед нами – художній твір» або «саме так сформований зміст» [11, с. 170]. Традиційного погляду дотримується і В. Халізов: композиція – це взаємозв'язок і розташування одиниць зображеного і художньо-мовних засобів, система поєднання елементів, знаків твору [14, с. 262].

В. Халізов також називає прийоми, які спричинюють певну будову літературного твору, а відтак і його сприйняття. Серед композиційних прийомів дослідник виділяє: повтори і варіації, мотив, деталізацію та узагальнення зображуваного, суб'єктну організацію або «точку зору», зі- і протиставлення, часову організацію тексту, монтаж.

Названі композиційні прийоми спостерігаються і на сюжетному рівні, і на рівні позасюжетних елементів. Так, повторюються незмінно чи зі змінами (варіаціями) як події, так і риси характерів і портретів персонажів, ознаки інтер'єрів, пейзажів тощо. Повторюючись, вони можуть утворювати мотиви. Мотив зцементовує художній твір, а також, за висловом І. Качуровського, виступає «образом у дії» [5, с. 15], утворюється через повтори, тому його функція чітко виявляється у зв'язку із сюжетними особливостями художніх текстів.

Завдяки деталізованому й узагальненому зображенню оповідь у художньому творі відповідно розширюється і звужується.

Протягом розгортання подій може змінюватися носій оповіді, її ракурс, що потрактовується В. Халізовим як суб'єктна організація або особливості «точки зору» (терміни, запропоновані Б. Корманом і Б. Успенським). Наративні особливості зумовлюють взаємодію наративних моделей (поєднання «точок зору» автора і персонажів, внутрішньої і зовнішньої, гомо- і гетеродієгетичної нарації), за якими будується зображене у художньому творі.

На основі зіткнення спільних і відмінних дій, вчинків, образів, мотивів виникає контраст за допомогою прийомів зіставлення і протиставлення.

Дискретність зображеного досягається використанням прийому монтажу. Контрастні дії і вчинки персонажів, епізоди, частини і розділи поєднуються на основі емоційно-сміслових зв'язків, асоціацій. Композиція, яка базується на прийомі монтажу, називається монтажною.

Сюжетні і позасюжетні елементи можуть сполучатися за хронологічним принципом. Якщо події зображено від зав'язки до розв'язки, на чому наголошує В. Халізов, то така композиція розглядається як хронологічна. Якщо – навпаки, то говорять про явище ретроспекції, а композицію твору характеризують як ретроспективну. У свою чергу ретроспекція може бути, окрім хронологічної, також асоціативною і досягатися не лише подієвим зображенням, а й введенням позасюжетних елементів (спогадів, снів персонажів), перериваючи розвиток дії. Основою цих названих композиційних явищ є часова організація тексту.

Отже, окреслення теоретичних аспектів поняття «композиція» великою мірою потребує з'ясування таких питань: визначення терміну, розмежування із подібними йому за значенням «структурою» й «архітектонікою» та опис композиційних прийомів, які увиразнюють функції композиції у художньому творі.

Можна твердити, що композиція – це побудова літературного твору, зумовлена його змістовим наповненням, логікою зображеного, авторським задумом, тоді як архітектоніка – це специфіка поєднання названих композиційних чинників у художню цілісність. Композиційні особливості, набуваючи статичності, можуть означувати жанрово-композиційні елементи літературного тексту як певної єдності, що становить його структуру.

Композиційні прийоми (повтори і варіації, мотив, деталізація та узагальнення, суб'єктна організація або «точка зору», зі- і протиставлення, часова організація тексту, монтаж) взаємопов'язані. Незважаючи на різноманіття засобів, на яких вони базуються, їх основна функція – увиразнити певні аспекти твору, наголосити на значимості окремих його компонентів. Через прийоми компонування і взаємодію зі змістовими чинниками композиція літературного твору впливає на його сприйняття та інтерпретацію, скеровує реакцію та естетичні смаки читача.

Література

1. Веселовский А. Историческая поэтика / А. Веселовский. – М. : Высш. шк., 1989. – 406 с.
2. Денисова Т. Роман і проблеми його композиції / Т. Денисова. – К. : Наук. думка, 1968. – 220 с.
3. Добин Е. Сюжет и действительность. Искусство детали / Е. Добин. – Л. : Сов. писатель, 1981. – 432 с.
4. Іванюк Б. Композиція / Б. Іванюк // Лексикон загального і порівняльного літературознавства / за ред. А. Волкова, О. Бойченка та ін. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – С. 266-267.
5. Качуровський І. Генетика і архітектоніка. Кн. II / І. Качуровський. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 376 с.
6. Кожин В. Сюжет, фабула, композиція / В. Кожин // Кожин В. Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы. Кн. 2 / В. Кожин. – М. : Наука, 1964. – С. 408-485.

7. Левитан Л. Основы изучения сюжета / Л. Левитан, Л. Цилевич. – Рига : Звайгзне, 1990. – 187 с.
8. Поспелов Г. Теория литературы: учебник для ун-тов / Г. Поспелов.– М. : Высш. школа, 1978. – 351 с.
9. Семенчук І. Мистецтво композиції і характер / І. Семенчук. – К. : Вища школа, 1974. – 136 с.
10. Тимофеев Л. Основы теории литературы / Л. Тимофеев. – М. : Просвещение, 1966. – 480 с.
11. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства: підручн. для студентів гум. спец. вищ. навч. закл. / А. Ткаченко. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003.– 448 с.
12. Тюпа В. Анализ художественного текста: учеб. пособие для студ. филол. фак. высш. учеб. заведений / В. Тюпа. – М. : Изд. центр «Академия», 2006. – 336 с.
13. Успенский Б. Поэтика композиции. Структура художественного текста и типология композиционных форм / Б. Успенский. – М., 1970. – 224 с.
14. Хализев В. Теория литературы / В. Хализев. – М. : Высш. шк., 2000.– 398 с.
15. Шкловский В. Избранное. В 2-х т. / В. Шкловский. – М. : Худ. лит., 1983 – . – Т. 2. Тетива. О несходстве сходного; Энергия заблуждения. Книга о сюжете. – 1983. – 640 с.